

ŽEMAITIJOS KRYŽIAI

Antanas STRAVINSKAS

Teritoriniu atžvilgiu ypač savitą antkapinių paminklų grupę sudaro Žemaitijos kryžiai ir koplytėlės. XIX a. pab.–XX a. pr. ne tik gausūs mediniai, bet ir geležiniai kryžiai pasižymėjo itin didele įvairove. Kai kur pietryčių Žemaitijoje ir šiaurės rytų Žemaitijoje paplitę dviejų kryžmų kryžiai, kartais su kryžmose įrengtomis koplytėlėmis. Daugiausia tai antkapių paminklai ir koplytstulpiai bei koplytėlės.

Žemaitijos memorialinių paminklų viršūnės ir savo forma, ir konstrukcija daug įvairesnės nei Aukštaitijos ar Dzūkijos. Vienos viršūnės tvirtintos prie iškilusių bokštelių, kitos – tiesiog ant stogelių ar stogų.

A. Rūkštelė yra nurodęs, jog geležinių kryžių viršūnės labai panašios į medinių ir mūrinių bažnyčių, varpinių kryžius (99, 20 pav.). Šį teiginį ypač patvirtina Žemaitijos kryžių piešiniai. Šio krašto paminklai pasižymi gausia, įvairia ornamentika, kurioje ypač vyrauja geometriniai, dangaus kūnų ir augaliniai motyvai. Žemaitijos piešinių dalyje, be Č. Kontrimo, pateikta M. K. Čiurlionio, K. Šimonio piešinių (13–16, 19, 20 pav.). Kaip tik šiuose bei daugelyje kitų piešinių ir matyti minėtieji motyvai.

Seniausiais iš jų reikia laikyti geometrinių formų kryžmų puošmenis (14, 15, 18 pav.). Apie tai rašė P. Galaunė, J. Perkovskis ir kiti tyrėjai (38, 83).

Senoviškas žalčių, augalų formas kartais jungia lotyniško tipo kryžius ir savitai stilizuoti ikonografiniai įrašai (18, 19, 21, 25 ir kt. pav.). Dažniausiai jie būna virš medinių ir mūrinių koplytelių iškilusiose geležinėse viršūnėse. Tačiau panašiais kryžiais buvo puošiamos ne tik koplytėlės, bet ir bažnyčios, varpinės, kapų koplyčios. Nors daugelio bažnyčių autorių, o tuo labiau kalvių pavardžių nežinome, drįstame tvirtinti, kad nemažos dalies bažnyčių ir kitų kulto pastatų apdailą atliko vietos meistrai-dailidės ir kalviai. Tai yra nurodęs ir J. Gimbutas (38, 231, 233 pav.).

Daugumos Žemaitijos (beje, ir kitų etnografinių

Antanas Stravinskas (1927–2007). Danutės Mukienės nuotrauka

sričių) geležinių kryžių viršūnių puošyba pasižymi didele kalvio menine individualybe. Atrodo, jog to paties kalvio nukalti Liolių bažnyčios ir šventoriaus vartų kryžiai. Galima spėti, kad tai XVIII a. antrosios pusės darbai (bažnyčia statyta 1768 m.). Visos Liolių bažnyčios kryžiaus perkryžos baigiasi banguotais spinduliais, o iš centro sklinda dangaus žvaigždės (25 pav.). Spėjama, kad varpinės kryžius yra vėlyvesnis (XIX a.?), dar labiau stilizuotas (29 pav.).

Vienas iš seniausių ir gražiausių Lietuvos architektūros ansamblių yra Tytuvėnų šv. Jurgio bažnyčios ir vienuolyno pastatai. Bažnyčiai 1759–1773 m. buvo pristatyti du bokštai. Galimas dalykas, kad tuo laiku nukaltas ir vienas iš bažnyčios kryžių (31 pav.). Jis turi net kelias uždarus (aklinos) formos saulutes, padabintas stilizuotais augaliniais motyvais. Kiek kitokios, tačiau to paties laikotarpio, Tytuvėnų kapų koplyčios geležinės viršūnės. Iš kryžmos centro veržiasi tiesūs ir vingiuoti spinduliai, o kiaurapjūvių kryžmų galuose – po tris mažus kryželius. Greičiausiai tai to paties kalvio darbai (32, 33 pav.).

Originalūs (kirvelių formos) kryželiai užbaigia Tytuvėnų, Užvenčio ir kai kurių kitų Žemaitijos vietų bažnyčių kryžmų galus bei koplyčių bokštus.

Prie gražiausių Žemaitijos bažnyčių skiriama ir Vaiguvos, kuri padabinta skirtingų meistrų (gal-

(Nukelta į 32 p.)

Česlovo Kontrimo knygos „Lietuvos geležiniai kryžiai“ (Vilnius: Mintis, 1991) viršelis

būt XIX a.) nukaltais kryžiais. Juose įkomponuoti stilizuotų žvaigždžių ir augaliniai motyvai (37, 38 pav.). Visiškai panašus į lankstytų formų ornamentais padabintus kapų kryžius yra ir Vaiguvos kapų didžiųjų vartų kryžius (39 pav.).

Bene didžiausią geležinių kryžių įvairovę, būdingą visai Žemaitijai, atspindi Kretingos muziejuje ir Kretingos apylinkėse nupieštos viršūnės. Gaila tik, kad piešiniai iš muziejaus fondų be konkrečių metrikų.

Prie ypač originalių priklauso kryžiai su išryškintais saulės diskais, o prie šių dažniausiai kniedėmis pritvirtinti tiesūs, banguoti ir laužyti spinduliai. Saulės disko viduryje – ikonografiniai įrašai, kryželiai, kartais širdys, žvaigždės. Žemaitijoje, kaip niekur kitur, daug kryžių su vėjarodėmis. Vienos iš jų su iškirtais dirbimo metais, kitos be datų; dažnai tos viršūnės su vėjarodėmis papuoštos angelų trimintinkų ar kitomis stilizuotomis mitologinėmis figūrėlėmis (49, 51, 53, 54, 57, 71 ir kt. pav.).

Šiame regione esama ir tokių kryžių, kurių kryžmū galai ir spinduliai – tai stilizuotos medžių šakos, lapai (61, 115, 128, 131, 163, 170 pav.) arba liaudies dainose apdainuotos žvaigždės (64, 69, 88, 121 ir kt. pav.). Tai ypač mėgstami Žemaitijos kalvių motyvai. Prie senų šio regiono paminklų priklausė Grušlaukės ir Salantų bažnyčios (XVII–XVIII a.). Vietoj pirmosios 1911 m. pastatyta nauja – mūrinė, o antroji, statyta 1778 m., Antrojo pasaulinio karo metais sudegė ir tik po karo pastatyta nauja, laikina bažnyčia. Matyt, tik dėl laimingo atsitiktinumo išliko senasis (1778 m.) dviejų kryžmū Grušlaukės kryžius. Ir kryžmū centruose, ir jų perkryžose vyrauja geometrinės (kvadratų) formos, o kiauropjūvio stiebo viršuje (kas pasitaiko labai retai) prisegtas mėnulis ir ikonografinis įrašas (72 pav.). Geometrinės formos vyrauja ir Salantų bažnyčios kryžiuje (77 pav.).

Daug senų paminklų Č. Kontrimas užfiksavo savo gimtajame Mažeikių rajone. Jų geležinės viršūnės pasižymi nesudėtinga kompozicija. Dažniausiai, kaip ir Kretingos rajone, kryžmū centre vyrauja ratiniai, geometriniai saulės diskai (81, 89 ir kt. pav.) arba žvaigždžių (88, 121 ir kt. pav.) motyvai. Išskirtinai įdomūs Renavo ir Sedos bažnyčių kryžiai. Viename iš jų, saulės disko centre, įmontuota 1780 m. data, o kryžmū galai baigiasi mėnuliais bei žvaigždėmis (90 pav.). Antrasis (Sedos) kryžius (91 pav.) sumontuotas net iš 3 kryžmū: ant apatinės – ikonografinis įrašas, ant vidurinės – 1770 m. data ir viršutinėje – žėrintis saulės diskas. Visų kryžmū galai baigiasi stilizuotomis lelijomis. Įdomūs ir kiti Sedos bei kai kurių kitų Žemaitijos bažnyčių kryžiai, padabinti tradiciniais augaliniais motyvais (109 ir kt. pav.).

Sugretinę Židikų bažnyčios ir šventoriaus vartų kryžius (tikriausiai XVIII a. pr.), matome, kad jų kryžmū galai nors ir turi tuos pačius elementus, tačiau nukalti visiškai kitų kalvių ir skirtinga maniera. Gan originalus ir, atrodo, taip pat senas (XVIII a.?) Židikų varpinės kryžius (105 pav.).

Nepaprastai turtingų formų geležinių kryžių yra Palangos visuomeniniame kraštotyros muziejuje. Šioje kolekcijoje, be jau minėtos, šiam regionui būdingos ornamentikos (uždarų ir atvirų saulės diskų ir kitų dangaus kūnų) kryžių, esama kryžių su išraiškingomis širdžių (106, 111, 115, 124–126, 129–131 pav.) formomis.

Vis dėlto daugelio Žemaitijos bažnyčių, koplyčių ir varpinių kryžiai turi senos kilmės geometrinės ir jau minėtas dangaus kūnų formas (Beržoras, XVIII a.; Kalnalis, XIX a. ir kt.). Neabejotinai sena Bijotų baublinių koplytėlių viršūnių (XVIII a.–XIX a. pirmoji pusė) puošybos forma.

Kai kurių bažnyčių ir koplyčių bokštų viršūnėse matome po kelis kartus pakartotus saulės diskus (132, 161 pav.) arba mėnulių (162, 174 pav.). Jų forma ir komponavimas niekaip nesiderina su bažnytinių monstrancijų forma ir puošyba. Tuo labiau kad, kaip rašė J. Grinius, Vilniaus kryžiai ar kiti bažnytinio meno objektai, sukurti veikiant barokiniam menui, pasižymėjo ne tik linijų lengvumu, bet ir brangiųjų metalų spindesiu (46).

Labai originalūs, atrodo, dirbti vieno kalvio, padabinti barokinio stiliaus augalų ir žiedų motyvais, Skaudvilės bažnyčios ir varpinės kryžiai (XVIII a.?: 172, 173 pav.) bei panašiais motyvais gausiai ornamentuotos, bet jau skirtingų kalvių nukaltos Šilalės rajono Tenenių bažnytkaimio paminklų geležinės viršūnės (171 pav.).

Varniai – pats seniausias katalikų bažnyčios ir kultūros centras Žemaitijoje. Žinomo kraštotyrininko J. Rekašiaus pastangomis Varnių girininkijoje buvo išsaugotas XIX a. pradžios Varnių bažnyčios kryžius, kuriame sutelkti būdingiausi Žemaitijai geometriniai, dangaus kūnų (ypač išdidintas mėnulis) ir augaliniai puošmenys (177 pav.). Atskirai dar reikėtų paminėti

Mečislovo Sakalausko nuotraukose – Telšių rajono Pavandenės kaimo kryžiai. 1964 m.

Raseinių bažnyčios ir kapų koplyčios, atrodo, kaltus to paties kalvio, kryžius, bet jau vėlyvus (XIX a. vidurio ar antrosios pusės) ir gana kukliai puoštus.

Palyginti anksti (XIX a. vid.), galbūt dėl Lenkijos kryžių įtakos, Žemaitijoje atsirado plokščių, vienas-tiebių geležinių kapų kryžių (su krucifiksu ir be jo).

Šiame leidinyje yra ir Raseinių kapinių kryžiaus piešinys (142 pav.). Jo forma ir puošyba būdinga beveik visiems šio regiono geležiniams kapų kryžiams. Jų puošybos esmė – išplatinti kryžmų galai, padabinti stilizuotais augalais, kryželiais, o stiebai ir kryžmų peteliai – įvairios konfigūracijos S formos ornamentika.

Greta vienas-tiebių kapų kryžių jau būta ir dvistiebių (kiaurapjūviškų), taip pat raitytai S formos ornamentais puoštų paminklų. Vėliau (XIX a. pab.-XX a. pr.) šio tipo kapų kryžiai paplito visoje Lietuvoje.

Mečislovo Sakalausko nuotraukose (iš kairės): koplytėlė ir jos metaliniai kryžiai Telšių rajono Razmų kaime ir metaliniai kryžiai Telšių kapinėse. 1964 m.